

Przegląd Religioznawczy 1 (287)/2023

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

HANNA GRZESIAK

Uniwersytet Warszawski

Wydział Pedagogiczny

e-mail: h.grzesiak@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3677-8773>

DOI: 10.34813/ptr1.2023.7

Wizja starzenia się, starości i umierania w islamie

A vision of aging, old age, and dying in Islam

Abstract. The purpose of the article is the analysis of the selected sociocultural aspects and the foundations of Islamic theology in the face of aging, old age and dying. Islamic Source Texts: The Koran and the Hadith recognize God as the Creator of the world who requires man's complete submission. The elderly are treated with great respect, and old age is seen as one of the stages of life, which is a summary of life. It is also a period that brings a person closer to death. This, in turn, ends this life and is the gate to eternal life. According to Islam, after death, man will be held accountable for all earthly deeds; therefore the stage of old age is a special period in which the individual comes closer to God.

Keywords: Islam, the Koran, the Hadith, aging, old age, dying

Ostatnie dziesięciolecia głównie dzięki gwałtownemu rozwojowi medycyny oraz zwiększonej świadomości społecznej dotyczącej zdrowego stylu życia sprzyjają wydłużaniu się ludzkiego życia. Tematyką starzenia się, starości oraz godnego umierania współcześnie zajmują się nie tylko takie nauki, jak pedagogika (w szczególności geragogika), psychologia czy medycyna. Zagadnienia te są coraz częściej poruszane przez antropologów, a także religioznawców,

dla których istotne są nie tylko społeczno-kulturowe aspekty starzenia się, ale także sama religia. To ona bardzo często jest dla człowieka wsparciem, a w starzeniu się, umieraniu i samej śmierci pozwala odnaleźć sens. Wiara pozwala też zaakceptować fakt przemijania oraz nieuchronność śmierci i spojrzeć na ziemskie życie jako jeden z etapów drogi do wieczności.

Z gwałtownym przyrostem populacji osób starszych mamy do czynienia na całym świecie. Dane te dotyczą także społeczności muzułmańskiej, której liczba każdego roku nieustannie wzrasta (Khan i Ahmad, 2014, s. 282–283). Tematyka starzenia się i starości stanowiła w przeszłości przedmiot rozważań wielu uczonych islamskich, takich jak: Ibn Abi al-Dunya, Ibn Qutaybah al-Dinawari, Ibn al-Jawzi czy Abdullah bin Nasir al-Sadhan (Bensaid i Grine, 2014, s. 142). Ich prace dotyczyły nie tylko fizycznych aspektów starzenia się, ale także form opieki oraz wsparcia osób starszych. Współcześnie coraz więcej miejsca poświęca się tej grupie społecznej, która w wielu społeczeństwach pozostaje niezauważana oraz marginalizowana.

O stosunku do osób starszych na świecie decydują uwarunkowania społeczno-kulturowe i czynniki historyczne. To one w znaczący sposób wpływają na to, jak osoby w podeszłym wieku są postrzegane, traktowane przez młodsze generacje i jakie jest ich miejsce w społeczeństwie. Niniejszy tekst koncentruje się na podejściu islamu do starzenia się, starości oraz umierania. Rozważania w znacznej mierze opierają się na wybranych aspektach społeczno-kulturowych oraz dwóch najważniejszych tekstach źródłowych islamu: Koranie oraz hadisach. Pierwszy termin odnosi się do oryginalnego tekstu, który przez muzułmanów jest uznawany za Słowo Stwórcy. Jest nie tylko fundamentem islamu, ale także drogowskazem dla każdego muzułmanina. Zawiera zarówno nakazy, jak i odpowiedzi na życiowe problemy i kwestie natury etycznej. Drugi zaś określa tzw. Sunnę – zbiór opowieści na temat czynów i wypowiedzi proroka Mahometa, które stanowią muzułmańską tradycję religijną.

Terminologia i symptomy starzenia się, starości oraz umierania

Psychologowie, pedagodzy oraz socjologowie podają nie tylko różne definicje starości, ale także różne ich wskaźniki, takie jak: wiek kalendarzowy, biologiczny, psychiczny, społeczny, prawny, ekonomiczny i socjalny (Szarota, 2010, s. 24–44). Zgodnie ze Światową Organizacją Zdrowia (WHO) wiek podeszły możemy podzielić na trzy etapy: jako przedział wiekowy 60–75 lat (wczesna starość), wiek starszy jako 75–90 lat (późna starość) i wiek sędziwy 90+ (Kijak i Szarota, 2014, s. 14).

Także myśl islamska koncentruje się na starzeniu i starości. Jednym z określeń jest *arzal al-umur*. Islamski prawnik i znawca Koranu, Kurtubi z Andaluzji, żyjący w XIII wieku, w swoim komentarzu do Świętej Księgi napisał, iż „*arzal al-umur* jest końcowym etapem życia, który trwa tak długo, że osoba cierpi na demencję oraz psychiczne i fizyczne pogorszenie”. W komentarzach Al-Munira pojawia się termin *kohl*. Nie jest on jednak związany z ograniczonym stanem fizycznym czy też psychicznym, z jakim często mamy do czynienia w starości, ale z wiekiem metrykalnym i obejmuje osoby powyżej 40. roku życia. W komentarzu Al-Murakiego terminem tym określa się osoby, które są osłabione i nie są w stanie samodzielnie karmić bydła (Asadollahi, Bahadori i Eftekharian, 2018, s. 118). Innym określeniem jest *musinn*. Według niektórych termin ten jest utożsamiany z wiekiem powyżej 60 lat. Inni z kolei terminem tym określają osobę bardzo starą, która nie jest w stanie sama się sobą zaopiekować (Bensaid i Grine, 2014, s. 143). Dodatkowo w Koranie (51: 29; 26: 171; 37: 135) pojawia się określenie *adżuz* na oznaczenie kobiety, która jest w okresie pomenopauzalnym. Ma ono jednak negatywny wydźwięk. W pierwszym przypadku podkreślony jest fakt, iż starość dla kobiety oznacza bezpłodność, a co za tym idzie – brak możliwości posiadania potomstwa, które jest tak cenione w islamie, w dwóch pozostałych nawiązuje do słabości i powolności, która przychodzi z wiekiem. Najbardziej zbliżonym terminem, odpowiadającym arabskiemu słowu starość, jest *szajch*, który w Koranie występuje trzy razy (Asadollahi, 2019, s. 1). Widać zatem wyraźnie, iż terminologia nie jest jednoznaczna i odnosi się zarówno do psychicznych, biologicznych, jak i społecznych aspektów starości.

Islamskie teksty źródłowe zwracają uwagę na pewne cechy zarówno fizyczne, jak i psychiczne związane ze starzeniem się. Należą do nich: fizyczna słabość, zapominanie, zaburzenia pamięci i siwiejące włosy. W przypadku tej ostatniej cechy prawo muzułmańskie zaleca, aby ze względów estetycznych siwe włosy były farbowane na czarny lub na brązowy kolor. Zwraca także uwagę, iż kobieta w obecności starszego mężczyzny nie jest zobowiązana do zakrywania twarzy. Uważa się bowiem, iż u mężczyzn w podeszłym wieku potrzeba seksualna już nie istnieje (Bensaid i Grine, 2014, s. 156). Fakt ten zaskakuje, wiemy bowiem na podstawie badań klinicznych zarówno z zakresu seksuologii, jak i psychologii, że potrzeba seksualna nie zanika z wiekiem, zmienia się tylko jej natężenie (Kowgier, 2010). Oprócz negatywnych aspektów starzenia się islam dostrzega także te pozytywne, jak mądrość, która pojawia się z wiekiem i może być drogowskazem dla osób młodszych (Gwynne, 2006, s. 570).

W surze „Pszczoly” czytamy: „Bóg stworzył was, potem was wezwie. Wśród was bywają tacy, którzy żyją do najdłuższej zgrzybiałości, tak, iż niczego

już nie wiedzą, choć przedtem wiedzieli” (Koran 16: 70). Starość jest tu przedstawiona jako pełna ograniczeń, zwłaszcza psychicznych i intelektualnych. Według Koranu człowiek z wiekiem traci zdolności poznawcze. Osłabieniu ulega pamięć i koncentracja. Człowiek w tym okresie jest skazany na pomoc i wsparcie ze strony innych osób, gdyż nie jest w stanie samodzielnie funkcjonować. Być może fragment ten jest także nawiązaniem do demencji starczej, która najczęściej rozwija się w okresie starości i związana jest ze stopniowym pogarszaniem się i utratą pamięci. Trzeba jednak nadmienić, iż wtedy, gdy powstawał Koran (VII w. n.e.), średnia długość życia nie przekraczała 30 lat (Bugaj, 2006, s. 187). Przypadki otępienia starczego z pewnością nie były powszechne. Niektórzy islamscy uczeni wierzą, iż zaburzenia pamięci nie dotyczą wszystkich osób w okresie starości. Uchronić od nich ma posłuszeństwo wobec Boga i aktywne studiowanie Koranu (Bensaid i Grine, 2014, s. 144).

Starzenie się i starość

Człowiek zarówno w Koranie, jak i hadisach jest uznawany za najdoskonalsze stworzenie, jakie wyszło spod rąk Stwórcy. Jest on jednocześnie namiestnikiem Bożym, którego zadaniem jest wypełnianie powierzonej mu misji na ziemi, jaką jest rozmnażanie, zaludnianie ziemi oraz życie w oparciu o Prawo Boże (Stefaniuk i Domańska, 2013, s. 124). „On jest Tym, który uczynił was namiestnikami na ziemi. A kto nie wierzy, to jego niewiara zwróci się przeciw niemu” (Koran 35: 39). Bycie namiestnikiem Allaha oznacza całkowite podporządkowanie mu się i poddanie, począwszy od momentu narodzin aż do naturalnej śmierci. Oznacza także akceptację zmian zachodzących w organizmie, które prowadzą do starości, a później i nieuchronnie do samej śmierci. Brak akceptacji tego, co spotyka człowieka na każdym z etapów życia, jest postrzegany jako brak ufności wobec Stwórcy, który dla każdego człowieka ma gotowy plan.

Fundament islamu stanowi wiara w jednego Boga – Allaha, który jest Stwórcą świata i człowieka. Życie każdego pobożnego muzułmanina opiera się na pięciu filarach (*arkan al-islam*), którymi są: wyznanie wiary (*szahada*), modlitwa pięć razy dziennie (*salat*), jałmużna (*zakat*), post w miesiącu ramadan (*saum*) oraz pielgrzymka do Mekki (*hadżdż*). Każdy wyznawca zobowiązany jest do ich przestrzegania. Wiek podeszły czy niepełnosprawność, która ogranicza samodzielne, codzienne funkcjonowanie, nie zwalniają z ich przestrzegania, wręcz przeciwnie – islam wymaga od każdego wiernego religijnego zaangażowania na miarę możliwości jednostki, zezwalając na złagodzenie praktyk religijnych, jeśli sytuacja zdrowotna na to nie pozwala. Osoby starsze, które nie są w stanie klęczeć, mogą odmawiać modlitwę, siedząc lub nawet

leżąc. Zgodnie z nakazem islamu każdy muzułmanin powinien chociaż raz w życiu odbyć pielgrzymkę do Mekki. Także i ten filar w odniesieniu do osób starszych może podlegać modyfikacjom. Kiedy stan zdrowia osoby starszej na to nie pozwala, pielgrzymkę może odbyć w imieniu ojca jego syn (Stefaniuk, 2017). Post w miesiącu ramadan jest jednym z najważniejszych wydarzeń w cyklu rocznym każdego pobożnego muzułmanina. Odbywający się każdego roku w innym miesiącu z uwagi na obowiązujący w islamie kalendarz, który jest oparty na fazach księżyca, post ten przypada na miesiące zimowe lub letnie. Podczas jego trwania obowiązuje całkowity zakaz spożywania pokarmu oraz picia, a także odbywania stosunków seksualnych od wschodu aż do zachodu słońca. Post obowiązuje też osoby starsze, które jednak z uwagi na zły stan zdrowia czy konieczność przyjmowania leków mogą sobie ten okres złagodzić, stosując post częściowy, odrabiając go w późniejszym terminie, kiedy pozwoli na to lepsza kondycja zdrowotna, lub przeznaczając datki na osoby potrzebujące, kiedy wiadomo, iż odrobienie go w późniejszym czasie z uwagi na poważny stan zdrowia nie będzie możliwe (Ahmad, 2017). W praktyce jednak osoby starsze, często pomimo słabego zdrowia, decydują się na jego przestrzeganie. Jak wskazują badania, post przynosi tej grupie społecznej ogromne korzyści nie tylko natury fizycznej, duchowej, ale także społecznej. Z danych wynika, iż w okresie ramadanu zwiększona jest częstotliwość kontaktów społecznych i rodzinnych, co pozytywnie wpływa na nastrój i samopoczucie osób starszych, w szczególności tych żyjących samotnie, zmniejszając tym samym ryzyko stanów depresyjnych. Poprawie ulega także sprawność fizyczna z uwagi na konieczność uczęszczania do meczetu na modlitwy. U wielu badanych można również zaobserwować poprawę ciśnienia krwi, które ulega obniżeniu (Ghazi, Boughdady i Elsayed, 2018). Ramadan ma jednak przede wszystkim charakter symboliczny. Jego celem jest duchowe oczyszczenie i zbliżenie się do Stwórcy.

Szacunek dla wiekowych starców jest konieczny, zgodnie z tym, co powiedział prorok Mahomet: „Cześć i szacunek dla starców, to cześć i szacunek oddane Bogu” (za: Tabatabai, 1986). Wpływ na to ma także hierarchiczna struktura społeczeństwa. W wielopokoleniowej rodzinie autorytetem jest najstarsza osoba. W rodzinie muzułmańskiej dotyczy to nie tylko relacji rodzic – dziecko, ale także relacji panujących pomiędzy rodzeństwem. Starszy brat cieszy się większym autorytetem niż młodszy. To sprawia, iż szacunek do osób starszych jest niejako wrodzony. Inny z hadisów mówi również: bądźcie posłuszni rodzicom, a wasi synowie będą wam posłuszni (za: Danecki, 1993, s. 98). Dodatkowo, jak podkreśla etyka muzułmańska, która opiera się na autorytecie Koranu oraz sunny, starsze osoby mają prawo wypowiadać się jako pierwsze, spożywanie posiłku przy wspólnym stole rozpoczynają osoby

najstarsze. Podobnie imamem, czyli osobą, która prowadzi modlitwę, powinna być osoba, która najlepiej zna Koran. W przypadku, gdy jest kilka osób o podobnej wiedzy, wybiera się osobę najstarszą (Stefaniuk, 2017). Widać zatem wyraźnie, iż osoby starsze zawsze mają uprzywilejowaną pozycję, stanowią autorytet w społeczeństwie muzułmańskim i są traktowane jako źródło mądrości. Można w tym dostrzec analogię do pozycji osób starszych w judaizmie ortodoksyjnym i ultraortodoksyjnym, w którym starsi mężczyźni są darzeni ogromnym szacunkiem i nierzadko uznawani za autorytet w zakresie interpretowania Tory oraz Talmudu (Sapp, 2008, s. 21; Grzesiak, 2011).

Ponieważ Allah stworzył człowieka, w jego oczach wszyscy są równi i mają takie same prawa (Elsman i Arafa, 2012, s. 10). Nie jest zatem możliwe odseparowanie osób starszych od młodych i traktowanie ich odmiennie (Said, 1989, s. 28). Dlatego osoby starsze nie są w żaden sposób marginalizowane i odrzucane przez młodsze pokolenia.

Ów szacunek nie ogranicza się jedynie do najbliższej rodziny, najbliższego otoczenia czy tylko wspólnoty muzułmańskiej, ale obejmuje wszystkie osoby starsze na całym świecie. Jak zauważa Tomasz Stefaniuk, okazywanie szacunku każdej starszej osobie, bez względu na jej pochodzenie społeczne, płeć, rasę, wyznanie itd., oznacza w pewnym sensie oddawanie czci Bogu, ponieważ jest to realizowanie Jego woli (Stefaniuk, 2015, s. 124). To, jak istotne jest okazywanie szacunku wszystkim starszym osobom, potwierdza hadis relacjonowany przez Anasa ibn Malika, który głosi, że gdy młodzieniec okazuje szacunek starszej osobie – dlatego właśnie, że jest to starszy człowiek – Bóg wyznaczy kogoś, kto okaże mu szacunek, kiedy on sam będzie stary (za: Stefaniuk, 2015, s. 120).

Rola rodziny w godnym starzeniu się

Rodzice są postrzegani jako pierwsi nauczyciele w życiu dziecka, którzy przekazują nie tylko wiedzę i umiejętności potrzebne w życiu, ale przede wszystkim uczą ich nauk islamu, które będą stanowić fundament ich przyszłego życia. Są również postrzegani jako pośrednicy w stwarzaniu nowego człowieka. Opiekę nad starzejącymi się rodzicami uznaje się nie tylko za przywilej, ale i obowiązek, którego niewypełnienie jest, zaraz po wielobóstwie, traktowane jako drugi wielki grzech (Tabatabai, 1986, s. 86). Relacja rodzic – dziecko oparta jest więc na wzajemnej trosce i miłości, ale także na wzajemnej odpowiedzialności. Rodzice obdarzają swoje dziecko miłością, dostarczają pożywienia i uczą szacunku zarówno do siebie, jak i do innych. Kwestia odpowiedzialności dotyczy także dzieci. To ich obowiązkiem jest wspieranie rodziców w okresie starości

i w chorobie, a także napominanie ich, jeśli zejdą z drogi nakazanej przez islam. Taka postawa życiowa „świadczy o właściwym wychowaniu potomstwa, a także jest radością dla rodziców” (Piwko, 2015). Wyjątkiem jest sytuacja, gdy rodzice są innej wiary i próbują odwrócić dziecko od islamu. Wtedy posłuszeństwo nie obowiązuje dziecka. Nadal jednak zgodnie z zasadami islamu rodzic powinien być otoczony szacunkiem, wsparciem i opieką (Omran, 1992).

„Nie umieszczaj razem z Bogiem żadnego innego boga, abyś nie został poniżonym i opuszczonym! I postanowił twój Pan, abyście nie czcili nikogo innego, jak tylko Jego; i dla rodziców – dobroć! A jeśli jedno z nich lub oboje osiągną przy tobie starość, to nie mów im: »precz!« i nie popychaj ich, lecz mów do nich słowami pełnymi szacunku! Pochylaj ku nim skrzydło łagodności, przez miłosierdzie, i mów: »Panie mój, bądź dla nich miłosierny, tak jak oni byli, wychowując mnie, kiedy byłem mały«” (Koran 17,22–24). „I nakazaliśmy człowiekowi co do jego rodziców: [...] »Bądź wdzięczny Mnie i twoim rodzicom! Do Mnie zmierza wędrowanie!«” (Koran 31,14).

Powyższe nakazy z Koranu odzwierciedlają sytuację osób starszych w społeczeństwie muzułmańskim. Hadisy podkreślają, iż brak szacunku wobec własnych rodziców uniemożliwia wyznania wiary (*shahady*) przed śmiercią. Islam nakazuje okazywać szacunek rodzicom, chyba że nakłaniają oni do popełnienia grzechu. Seyyed Tabatabai dodaje, że ludzie zadający rodzicom cierpienie nie są w życiu szczęśliwi a w konsekwencji nie osiągają zbawienia (Tabatabai, 1986, s. 184).

W „Tafsirze” – ogólnym komentarzu Al-Kurtubiego do Koranu czytamy, iż bycie dobrym dla rodziców polega na: dotrzymywaniu im towarzystwa we właściwy i uprzejmy sposób, zachowaniu pokory i posłuszeństwa wobec nich, modleniu się o przebaczenie dla nich oraz utrzymywaniu więzi z ludźmi, których oni lubią, kochają (*Tafsir al-Qurtubi*, 2003).

Rodziny wielopokoleniowe i wielodzietne mieszkające pod jednym dachem, coraz rzadziej spotykane w kulturze zachodniej, są czymś powszechnym w świecie islamu. Szacuje się, iż mniej niż 10% osób starszych w krajach arabskich żyje samotnie w porównaniu z 26% osób mieszkających w Europie i Ameryce (Sibai i Yamout, 2012, s. 65–66). Somaya Abdullah zwraca uwagę, że w islamie „systemy opieki nad krewnymi to wielopłaszczyznowe społeczne i rodzinne więzi, które integrują biologiczną, kulturową i społeczną dynamikę” (Abdullah, 2016, s. 383). Najbardziej pożądanym modelem starości wśród muzułmanów jest zatem ten, który realizowany jest w domu, w otoczeniu najbliższych członków rodziny, stanowiących wsparcie i pomoc dla seniora. Model taki jest również naturalnym porządkiem, w którym zachowana jest ciągłość pokoleń. Młodsze pokolenia zajmują się starszymi, odwiedzając się tym samym za wsparcie i opiekę udzieloną przez seniorów. To obowiązkiem

najbliższych oraz całej wspólnoty muzułmańskiej, a nie instytucji pomocowych, jest opieka nad starzejącym się, a później umierającym członkiem rodziny. Z tego powodu w świecie islamu domów pomocy społecznej jest niewiele (Grzesiak, 2020, s. 157). Co więcej, umieszczanie starszego członka rodziny w takiej placówce jest negatywnie postrzegane nie tylko przez samą rodzinę, ale także przez społeczeństwo (Bensaid i Grine, 2014, s. 284). Nawet w krajach, w których muzułmanie stanowią mniejszość, a korzystanie z instytucji pomocowych jest powszechne i stanowi najlepszą formę opieki, np. z uwagi na ułatwiony dostęp do usług rehabilitacyjnych, oddawanie najbliższych jest postrzegane jako brak szacunku wobec nich (Khan i Ahmad, 2014, s. 284).

Trzeba jednak zaznaczyć, że ze względu na postępujące procesy globalizacyjne i zwiększone ruchy migracyjne, związane m.in. z poszukiwaniem lepszych warunków do życia, także rodziny muzułmańskie ulegają przeobrażeniom. Chociaż nadal dominują rodziny wielopokoleniowe, to w ostatnich dekadach – nawet w środowiskach muzułmańskich – coraz częściej mamy do czynienia z tzw. rodzinami rozproszonymi (Dhamsi 2000, s. 352). Są to rodziny, których członkowie żyją w różnych częściach nie tylko kraju, ale często i świata. To powoduje, że osoby, które w tradycyjnej muzułmańskiej mogły liczyć na wsparcie rodziny, coraz częściej muszą szukać nowych sieci kontaktów, zwłaszcza w krajach gdzie stanowią mniejszość etniczną. Badacze zwracają uwagę również na inne kwestie. Chociaż przyrost naturalny jest w tej społeczności dodatni, to w ostatnich kilku dekadach znacznie się zmniejszył. O ile w 1965 r. wynosił 7%, a w 1980 r. 6%, o tyle w 2005 r. wynosił 3,7% (Sibai i Yamout, 2012, s. 69). Ponadto coraz częściej związki małżeńskie zawierane są w późniejszym wieku (Dhamsi, 2000, s. 352), co wpływa na zmniejszenie liczby potomstwa, a w niektórych przypadkach – nawet jego brak, co wiąże się z większą trudnością z zajściem w ciążę. Dodatkowo rodzicielstwo w późnym wieku może nakładać się na okres starzenia się i starości rodziców, którzy nierzadko sami będą wymagać wsparcia i opieki. Rodziny będą zatem w trudnej sytuacji, gdyż konieczne będzie dokonanie wyboru między opieką nad starzejącym się rodzicem a opieką nad dorastającymi dziećmi. Domy opieki społecznej, które w świecie islamu należą obecnie do rzadkości, w niedalekiej przyszłości, zwłaszcza tam gdzie muzułmanie stanowią mniejszość, mogą stawać się nie tylko coraz bardziej popularne, ale i konieczne. Badacze (Alfarah i in., 2012, s. 178) zwracają również uwagę na to, że nawet w Stanach Zjednoczonych, w których muzułmanie stanowią coraz większą grupę, tradycyjny model rodziny, w którym to młodsze pokolenia, w szczególności kobiety, zajmują się starszymi w domu, nie przetrwa. Oczekuje się bowiem, iż muzułmańskie imigrantki, podobnie jak inne osoby zamierzające osiedlić się, będą praco-

wać zawodowo. Spowoduje to, że muzułmańskie rodziny w mniejszym lub większym stopniu będą musiały korzystać z usług opiekuńczych lub placówek zapewniających osobom starszym całodobową opiekę.

Umieranie i śmierć w islamie

Śmierć w islamie jest zjawiskiem nieuniknionym, o czym wspomina Koran: „Gdziekolwiek byście byli, dosięgnie was śmierć, nawet gdybyście byli na wysokich wieżach” (Koran 4,78). Jej powszechność i nieuchronność sprawiają, iż nie należy się jej bać (Pachniak, 2020, s. 40). Muzułmanie są przekonani, iż życie ziemskie (*ḥajat ad-dunia*) jest tymczasowe i stanowi jednocześnie bramę do piekła (*dżahannam*) lub raju (*dżanna*) (Bortkiewicz, 2016, s. 48). Wraz z opuszczeniem martwego ciała dusza ludzka zostaje osądzona w zależności od ziemskich uczynków człowieka: „On jest tym, który zabiera was podczas nocy. On wie, co wy zdobywacie w ciągu dnia; w dzień przywołuje was do życia, aby został wyznaczony termin. Potem do Niego powrócicie. Wtedy On obwieści wam to, co czyniliście” (Koran 6,60). Andrzej Sarwa zauważa, że „w chwili śmierci kończy się możliwość jakiegokolwiek zmiany swojego losu, ponieważ nadszedł kres zasługi i winy, co wynika z dwu przyczyn. Po pierwsze: dusza odłączona od ciała nie jest już pełnym, takim, jakim powstał w zamyśle Bożym w chwili stwarzania, człowiekiem. Pozbawiona materialnej formy, z którą tworzyła psychofizyczną jedność, nie może działać. Po drugie: czas na dokonanie wyboru pomiędzy Bogiem a Szatanem skończył się” (Sarwa, 2002, s. 63). Dusza ludzka wraz z uczynkami stoi przed Allahem. Chociaż nie ma ona możliwości wymazania złych uczynków, to nadal może wyrazić skruchę, jeśli czyn został popełniony nieświadomie. Allah bowiem w świetle eschatologii islamu jest nie tylko sprawiedliwy, ale także dobry i miłosierny. Potrafi wybaczyć ziemskie przewinienia, za które się szczerze żałuje.

Inną pewną rzeczą związaną z umieraniem w islamie jest samotność. Sam opis stworzenia człowieka: „Oto powiedział mój Pan do aniołów: »Ja stwarzam człowieka z gliny. Kiedy go ukształtuję harmonijnie i tchnę w niego Mojego Ducha, to padnijcie, oddając mu pokłony!«” (Koran 38:71–72) oraz „Następnie stworzyliśmy z kropli nasienia grudkę krwi zakrzepłej; potem stworzyliśmy z tej grudki krwi zakrzepłej załążek ciała; a z tego załążka stworzyliśmy kości; wtedy oblekaliśmy te kości ciałem; następnie uczyniliśmy go innym stworzeniem. Niech będzie błogosławiony Bóg, najlepszy ze stwórców” (Koran 23:14–15) wskazują na samotność człowieka, kiedy przychodzi na świat. Ta sama samotność towarzyszy człowiekowi, gdy umiera. W życiu spotyka ludzi – jedni z nich przychodzą, inni odchodzą, jednak żaden człowiek nie

może przejść z umierającym przez bramę śmierci. W jej obliczu człowiek pozostaje sam z własnymi uczynkami. Jak zauważa Walid Saleh: „Śmierć nie tylko odcina innych od nas, ale nas od innych” (Saleh, 2008, s. 101).

„Każda dusza zakosztuje śmierci; potem do Nas zostaniecie sprowadzeni” (Koran 29: 56). Człowiek wraz z jego nieśmiertelną duszą należy do Stwórcy. Moment śmierci to moment oddzielenia materii od duszy, która udaje się na sąd. Wspomina o tym także prorok Mahomet, który wyjaśnia, iż „śmierć jest wtedy, kiedy duch opuszcza ciało” (za: Hedayat, 2006, s. 1285). Jednostka ludzka nie ma zatem prawa decydować o tym, kiedy należy zakończyć życie, o czym wspomina Koran: „Nie rzucajcie się własnymi rękami ku zatraceniu!” (Koran 2: 195). Eutanazja i samobójstwo są zatem uznawane za równe sobie i jednakowo złe pod względem moralnym. Zmagania, trudy codziennego życia i cierpienia, z którymi człowiek musi się mierzyć każdego dnia, stanowią dla każdego muzułmanina sprawdzian wiary (*iman*) oraz bojaźni Bożej (*takwa*) (Ibn Ally, 1996, s. 345). W jednym z hadisów czytamy: „Prorok Mahomet (Niech Bóg się za Niego modli i da Mu pokój) powiedział: »W czasie przed wami pewien człowiek został ranny. Jego rany tak bardzo mu doskwierały, że wziął nóż, przeciął sobie nadgarstek i wykrwawił się na śmierć«. Na to powiedział Bóg: »Mój sługa pospieszył się w sprawie życia«. Dlatego człowiek ten został pozbawiony Raju” (Hadith i Bukhari 8,603; Khan, 1994). Powyższy fragment wyraźnie wskazuje, iż nawet w obliczu cierpienia należy szukać wsparcia i ukojenia w Allahu, który jest dawcą życia i jego właścicielem.

Opieka paliatywna, powszechna na Zachodzie, dla wielu muzułmanów, żyjących zwłaszcza w krajach rozwijających się, wciąż jest trudno dostępna. W samej Libii nie ma żadnych inicjatyw wspierających ideę opieki paliatywnej (Hussein i Ismail, 2016, s. 5). Dodatkowo brak wiedzy na temat tego, czym ona jest i jaki jest jej cel, sprawiają, że wiele osób, zwłaszcza w terminalnej fazie choroby nowotworowej, umiera w bólu. Często bowiem postrzega się ją – niestety błędnie – jako przyspieszanie śmierci i rezygnuje się z niej. Ból zaś i jego przeżywanie traktuje się jako próbę wiary. Według Kartiny A. Choong (2015, s. 36) istotne jest również to, że niektóre substancje przeciwbólowe stosowane w medycynie paliatywnej mogą wpływać na zmiany świadomości, natomiast islam zaleca zachowanie pełnej świadomości tak długo, jak jest to tylko możliwe.

Pogarszający się stan zdrowia skłania wszystkich pozostałych członków rodziny, zarówno tych bliskich, jak i dalszych, oraz znajomych do odwiedzin osoby umierającej. W tym czasie nie tylko odmawia się modlitwy i czyta fragmenty Koranu, ale także prosi się o wybaczenie osobę, która bliska jest śmierci (Sheikh, 1998, s. 138). Również osoba umierająca zachęcana jest do modlitw po wcześniejszej obowiązkowej ablucji (Sheikh, 1998, s. 138). Umierającym

podaje się dodatkowo świętą wodę (*zam zam*) i zachęca ich do ponownego wyznania wiary (Gatrad, 1994, s. 521). Słowo „Allah” powinno być ostatnim, które usłyszy umierający człowiek (Majda, 2018, s. 106).

Dla muzułmanina śmierć, będąca ostatnim etapem doczesnego życia, jest jednocześnie spotkaniem ze Stwórcą. Pożądane jest, aby nastąpiła ona w domu w otoczeniu bliskich (Sarhill i in., 2001, s. 252) lub w znaczącym, najlepiej świętym miejscu, takim jak Mekka. W przypadku śmierci w szpitalu konieczne jest ścisłe przestrzeganie zasad rytualnego obmycia ciała oraz ustawienia go (a jeśli to niemożliwe, to jedynie głowy) w stronę Mekki (Sheikh, 1998, s. 138–139). Zgodnie z hadisami i tradycją islamu po śmierci rodziców obowiązkiem najstarszego syna jest zrekompensowanie niespełnionych modlitw i postów zmarłych rodziców, a także spłacenienie wszystkich ich długów z jego majątku (Asgari, Khalaji i Khah, 2012, s. 581).

Chociaż starość nieuchronnie zbliża do śmierci i do spotkania ze Stwórcą, to Koran wielokrotnie wskazuje, że odejście z tego świata może nastąpić w każdej chwili, a człowiek zostanie rozliczony ze swoich ziemskich czynków „Na czas! Zaprawdę, człowiek jest na drodze zguby! Z wyjątkiem tych, którzy uwierzyli i czynili dobre dzieła, i zachęcali się wzajemnie do prawdy, i zachęcali się wzajemnie do cierpliwości” (Koran 103–1: 3). Doczesne życie w Koranie i hadisach jawi się zatem jako „swego rodzaju test czy próba” (Stefaniuk i Domańska, 2013, s. 128). To bowiem do człowieka należy wybór: czy będzie poddany Allahowi, czy też nie.

Zakończenie

W islamie podejście do starzenia się i starości jest jednoznaczne. Osobom w podeszłym wieku – zarówno rodzicom, członkom najbliższej rodziny, jak i obcym żyjącym we wspólnocie – należy się nie tylko szacunek, ale także wsparcie i należyta opieka. Dla każdego pobożnego muzułmanina szacunek wobec rodziców jest tak samo istotny jak bycie monoteistą, o czym wielokrotnie wspomina Koran. Brak szacunku wobec osób starszych postrzegany jest zaraz po politeizmie jako jeden z największych grzechów. Opieka nad starzejącymi się i umierającymi rodzicami jest nie tylko dowodem wdzięczności za wychowanie, przekazanie życiowej mądrości oraz nauk islamu, ale i wypełnieniem nakazu, który jest zawarty w Koranie.

Śmierć, która często utożsamiana jest z ostatnią fazą życia ludzkiego – starością, jest kolejnym etapem, który prowadzi do życia wiecznego. Dla muzułmanina, który pozostawał wierny zasadom islamu i poddany Allahowi, stanowi moment, którego nie należy się bać.

Literatura

- Abdullah S. (2016). Kinship care and older persons: An Islamic perspective. *International Social Work*, 59(3), 381–392.
- Ahmad M. (2017). *Muslim aged care: a practical guide for service provider*. Adelaide. <https://meaningfulageing.org.au/wp-content/uploads/2017/10/Ahmad-2017.pdf>.
- Ajrouch K. J., Fakhoury N. (2013). Assessing needs of aging Muslims: A focus on metro-Detroit faith communities. *Contemporary Islam*, 7(3), 353–372.
- Alfarah Z., Ramadan F. H., Cury E., Brandeis G. H. (2012). Muslim Nursing Homes in the United States: Barriers and Prospects. *Journal of the American Medical Directors Association*, 13(2), 176–179.
- Asadollahi A. (2019). Quran on aging. W: D. Gu, M. E. Dupre (red.). *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging* (s. 4114–4118). Springer Nature Switzerland AG. doi:10.1007/978-3-030-22009-9_148.
- Asadollahi A., Bahadori F., Eftekharian F. (2018). Islamic Gerontology, Importance of Localizing Aging Studies in Iran: A Review of Quran and Hadith. *Journal of Research on Religion & Health*, 4(2), 117–127.
- Asgari R., Khalaji H. R., Khah Z. M. (2012). Parents' rights after their death from the view point of Islam. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 31, 580–583. doi:10.1016/j.sbspro.2011.12.107.
- Bensaid B., Grine F. (2014). Old Age and Elderly Care: An Islamic Perspective. *Cultura*, 11(1), 141–163.
- Bortkiewicz P. (2016). Czy jest możliwy dialog z islamem. *Civitas et Lex*, 3(11), 47–57.
- Bugaj E. (2006). O doświadczeniu starości w kulturze starożytnego Rzymu. W: W. Działuszycki, J. Wrzesiński (red.). *Starość – wiek spełnienia* (s. 187–197). Poznań: SNAP.
- Choong K. A. (2015). Islam and palliative care. *Global Bioethics*, 26(1), 28–42.
- Danecki J. (1993). *Mahomet. Mądrości Proroka (Hadisy)*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Dhami S. (2000). The Muslim family: predicament and promises. *Culture and Medicine*, 173, 352–356.
- Gatrad A. R. (1994). Muslim customs surrounding death, bereavement, postmortem examinations, and organ transplants. *British Medical Journal Clinical*, 309(6953), 521–523.
- Ghazi H. A., Boughdady A. M., Elsayed E. B. M. (2018). Effect of Ramadan Fasting on Physical and Mental Health of Elderly People. *World Journal of Nursing Sciences*, 4(3), 56–65.
- Grzesiak H. (2011). Starość w świetle judaizmu. W: S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski (red.). *Starzenie się z godnością* (s. 57–71). Lublin: KUL.
- Grzesiak H. (2020). Starość w islamie. *Gerontologia Polska*, 28(3), 154–158.
- Gwynne M. (2006). Youth and Old Age. W: *Encyclopaedia of the Quran*. Leiden – Boston: Brill.

- Hedayat K. (2006). When the Spirit Leaves: Childhood Death, Grieving, and Bereavement in Islam. *Journal of Palliative Medicine*, 9(6), 1282–1291.
- Hussein S., Ismail M. (2016). Ageing and Elderly Care in the Arab Region: Policy Challenges and Opportunities. *Ageing International*, 42(3), 274–289. doi:10.1007/s12126-016-9244-8.
- Ibn Ally M. (1996). Islam. W: P. Morgan, C. Lawton (red.). *Problemy etyczne w tradycjach sześciu religii* (s. 311–366). Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Khan M. (tłum.) (1994). *Bukhari*. T. 1–9. Lahore: Kazi Publications.
- Khan S., Ahmad M. (2014). The Case for Muslim Aged Care in the West. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 26(4), 281–299.
- Kijak R. J., Szarota Z. (2013). *Starość. Między diagnozą a działaniem*. Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Kowgier A. (2010). *Życie intymno-emocjonalne osób starszych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Majda A. (2018). Uwarunkowania religijne opieki zdrowotnej nad pacjentami wyznającymi islam. W: A. Majda, J. Zalewska-Puchała, B. Ogórek-Tęcza (red.). *Pielęgniarstwo transkulturowe. Podręcznik dla studiów medycznych* (s. 91–110). Warszawa: PZWL.
- Omran A.R. (1992). *Family planning in the legacy of Islam*. London – New York: Routledge.
- Pachniak K. (2020). Raj jedynie dla wybranych – zbawienie w islamie. *Przegląd Religioznawczy*, 4(278), 39–46.
- Piwko A.M. (2015). Rodzina muzułmańska wobec wyzwań nowoczesności. *Studia Theologica Varsaviensia*, 1, 103–128.
- Said H.M. (1989). Islam and the Health of the Elderly. *Journal of Religion & Aging*, 4(3–4), 27–38.
- Saleh W. (2008). Death and Dying in the Qur'an. *American Journal of Islam and Society*, 25(3), 97–110.
- Sapp S. (2008). Mortality and Respect: Aging in the Abrahamic Traditions. *Generations: Journal of the American Society on Aging*, 32(2), 20–24.
- Sarhill N., LeGrand S., Islambouli R., Davis M.P., Walsh D. (2001). The terminally ill Muslim: Death and dying from the Muslim perspective. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine*, 18(4), 251–255.
- Sarwa A. (2002). *Eschatologia islamu. Rzeczy ostateczne człowieka i świata*. Łódź: Wydawnictwo Rawi.
- Sheikh A. (1998). Death and dying—a Muslim perspective. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 91, 138–140.
- Sibai A.M., Yamout R. (2012). Family-Based Old-Age Care in Arab Countries: Between Tradition and Modernity. W: H. Groth, A. Sousa-Poza (red.). *Population Dynamics in Muslim countries: Assembling the Jigsaw* (s. 63–76). Berlin: Springer-Verlag.
- Stefaniuk T. (2015). Starość w ujęciu islamu – stanowisko tekstów źródłowych: Koranu i hadisów. *Theologica Wratislaviensia*, 10, 117–127.

- Stefaniuk T. (2017). Starość w islamie. W: A. A. Zych (red.). *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*. T. III (s. 403–406). Katowice: Stowarzyszenie Thesaurus Silesiae – Skarb Śląski.
- Stefaniuk T., Domańska K. (2013). Rozumienie życia doczesnego i śmierci w źródłach islamskich – Koranie i Hadisach. *Kultura i Wartości*, 2(6), 121–135.
- Szarota Z. (2010). *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.
- Tabatabai H. S. M. (1986). *Zarys nauk islamu*. Warszawa: Zakład Poligraficzny Wydawnictwa Spółdzielczego.
- Tafsir al-Qurtubi. Classical Commentary of the Holy Qur'an* (2003). Red. i tłum. A. Bewley. T. I. London: Dar al. Taqwa.